

ירון זילברשטיין

"המצוי יהיה לו למוצא...":

על המספיד ועל מלאכת ההספד בחברה הישראלית בת זמננו

לעילוי נשמתו של חבר ילדותי
שמואל (שמוליק) קלוגהפט ז"ל
חכם בתורה ורגיש לזולתו
שעלה בסערה בטרם עת
י"ה בניסן תשנ"ז

אחת החוויות הקשות ביותר בחייו של אדם הנה פטירתו מן העולם של אדם קרוב. אירוע זה מציף מצבור של רגשות כגון הלם, פחד, תחושות אשמה, בדידות, חוסר ביטחון בעולם, וערעור של תמונת עולמו של האדם. זו עשויה להיות נקודת מפגש משמעותית שבה נפגשת דמות רבנית עם אוכלוסייה רבה ומגוונת. במסגרת זו מתבקש הרב לשאת דברי הספד בשעת ההלוויה, במהלך השבעה, ואף באזכרות השונות לנפטר.

מעשיו הטובים של הנפטר אמורים להוות את מרכז ההספד, ועל הרב לעגן מעשים אלו בהקשר אמוני והלכתי. מטרתו של ההספד היא לנחם את קרובי המת, לספק מסגרת רוחנית לאירוע קשה זה, וליצור מחויבות עתידית להמשיך את מעשיו הטובים של הנפטר. על הרב להיות מודע לסולם הערכים של הנפטר ומשפחתו, ולהתאים את עצמו לסולם ערכים זה. זאת מתוך רצון למצוא את הנקודות החיוביות בכל אדם. נקודת המוצא צריכה להיות סולם הערכים של הנפטר ומשפחתו, בהתאמה לערכי היהדות כפי שהרב המספיד רואה אותם.

הדגשת עקרונותיו של ההפסד משמעותית במיוחד בחברה המודרנית בשל התפוררותן של מסגרות חברתיות ישנות, ושקיעתם של מנהגי האבלות המסורתיים. פטירת הקרוב יוצרת צורך בהתכנסות אישית ומשפחתית ובתמיכה רוחנית רגשית, כאשר ההספד הנו השלב הראשון בתמיכה זו.

* תודתי והוקרתי נתונות לרב ראובן קרוגר ולגב' ערי סמסון, מנהלי תכנית יד אבי היישוב להכשרת רבנים ומחנכים, שבמסגרתה עמיתי לראשונה על מורכבות מלאכת ההספד בחברה המודרנית.

א. מבוא

אחת מנקודות המפגש המשמעותיות שבהן נפגשת דמות רבנית עם אוכלוסייה רבה ומגוונת מתרחשת בשעת אירוע של פטירת קרוב במשפחה. במסגרת זו מתבקש הרב לשאת דברי הספר בשעת ההלוויה, במהלך השבעה, ואף באזכרות השונות לנפטר.¹ רבנים רבים מבצעים מלאכה זו ברגישות ובחרדת קודש,² והתוצאה מכך הנה קירוש שם שמים ברכים. לעתים חוויה חיובית זו יוצרת התקרבות של המשפחה לערכי היהדות,³ מתוך תחושה של שותפות גורל שאליה נחשפו בשעה קשה זו.

במקרים אחרים, רבנים אינם מודעים לקהל היושב מולם ולסולם הערכים המנחה אותם. נקודת המוצא להספר זה הנה הרב עצמו ותפיסת עולמו הרוחנית האישית, ולכן נופלות לעתים איהבנות באמירת דברים שאינם ממין העניין ובפגיעה בזכויו של הנפטר ובמשפחתו. תפיסת התפקיד של הרב בהקשר זה מתבססת על עצם בקשת הציבור "לומר מספר מילים" ללא התייחסות קונקרטיית לקהל שומעיו המגוון.

במאמר זה ננסה לפרוס מספר עקרונות שאמורים להיות נר לרגליו של המספיד בשעה קשה זו, ובביצוע "מצוה גדולה להספיד על המת כראוי", כלשונו של השו"ע (יו"ד סי' שמד סעי' א). חשוב לציין כי קיימת חשיבות רבה במתן תמיכה רוחנית ורגשית מצדו של רב למשפחה אבלה,⁴ אך במאמר זה נעסוק רק בהיבט מצומצם של תמיכה זו: מלאכת ההספד. להתנהגות זו חשיבות רבה במיוחד לנוכח תהליך החילון בחברה המודרנית, והיעלמותן של נורמות מסורתיות של אבלות.

- 1 יש לציין כי בחלק מהמקורות בספרות חז"ל מציינת המילה "הספר" את המקום שבו נערך הטקס ולא את הרברים שנאמרו בו, וראו למשל נ' רובין, קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב 1997, עמ' 202 ועוד. מספידים מקצועיים האמונים על תורת הרטוריקה אנו מוצאים רק מתקופת האמוראים ואילך, וראו פ' מנרל, "והחי יתן אל לבו": על מנהגי הספד ותנחומים בבבל ובארץ ישראל בתקופת התלמוד", מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ (בעריכת מ' בר אשר), ירושלים 2005, עמ' 187.
- 2 יש להדגיש כי גם הרב (כסועדים מקצועיים אחרים כגון אחיות ועובדים סוציאליים), עלול לפתח בקרב מנגנונים נפשיים לחסימת כאבים ולמניעת החמדרות עמם (ל' פינקוס, המוות והמשפחה: חשיבותה של אבלות [תרגמה ש' שורץ], תל אביב 1993, עמ' 45-46). אי לכך תהליך התמיכה הרגשית אמור להיעשות במקביל לתהליכים שונים שעל הרב לעבוד כדי להיות מודע לתחושותיו ולמצוקותיו, וראו ר' מלקינסון, "טיפול רציונאלי-אמוטיבי במצבי שכול", אובדן ושכול בחברה הישראלית (בעריכת ר' מלקינסון ואחרים), תל אביב תשנ"ג, עמ' 101-102.
- 3 רובין (לעיל הערה 1), עמ' 23.
- 4 עניין זה מקבל חיזוק בעקבות תאוריית ההתקשרות שפיתח ג'ון בולבי, ולפיה קיים צורך אצל בני אדם להיות קרובים לדמויות משמעותיות ומגוונות במציאות הפיזית שבה הם חיים (ראו למשל ש' רובין, "אובדן ושכול: ציוני דרך בתיאוריה, מחקר וטיפול", אובדן ושכול בחברה הישראלית [בעריכת ר' מלקינסון ואחרים], תל אביב תשנ"ג, עמ' 28). יש לרונ בנפרד בתאוריה זו בהקשר לתפיסת התפקיד של רב קהילה ואכמ"ל.

”המצוי יהיה לו למוצא...”

ב. מטרת ההספד

אחת החוויות הקשות ביותר בחייו של אדם הנה פטירתו מן העולם של אדם קרוב. אירוע זה מציף מצבור של רגשות כגון הלם,⁵ פחד, תחושות אשמה,⁶ בדידות, חוסר ביטחון בעולם, וערעור של תמונת עולמו של האדם.⁷ מוות זה פוגע בשני רצונות מרכזיים של האדם: להיות עם קרוביו ולהיות בעל יכולת להשפיע על סביבתו.⁸ ברגעי הפטירה ולאחריהם קיים צורך אמיתי לאזכור מפורש של המוות שאירע (כגון בברכת ”ברוך ריין האמת”), להתחלת תהליכי אבל,⁹ וכן לתמיכה רגשית ורוחנית.¹⁰ תמיכה זו איננה שייכת במובהק לתחום הדתי, והנחת היסוד היא שתמיכה זו נצרכת בהתאם לתפיסת עולמה של המשפחה.

לדעת הרב י”ד סולובייצ’יק, אפשר לאפיין יחס מיוחד של ההלכה כלפי אירוע הפטירה:¹¹

ההלכה חושפת רגש גדול של חמלה כלפי האדם הנבחר והמתייסר, האחוז בחזקה במלתעותיו של הגדול באויביו – המוות.

ההכרה כי קיים צורך שכזה איננה עניין פשוט בעבור המשפחה האבלה, ולכן לאישיותו של הרב משקל רב ברצון לקבל ממנו תמיכה רגשית ורוחנית. אישיות המקרינה רגשות ודיבור בגובה העיניים מאדם לאדם תקל על הרצון להיתמך ועל ביצוע תהליך התמיכה עצמו.

אצל האדם המאמין (במנעד רחב של רמות אמונה) עשויות להתעורר שאלות אמוניות הקשורות לשינויים שחלים בתפיסת עולמו. שאלות אלו יכולות לגעת בשאלת הסיבה למותו של הקרוב,¹² לאופן שבו התרחש המוות, ולתחושות אפשריות של חוסר צדק המשתקפות במוות זה. בהקשר זה תפקידו של הרב משמעותי אף יותר. לעתים הציפייה מצד האבלים היא שהרב יספק את התשובות והסיבות האמוניות לאירוע הפטירה.

ההשקפה הדתית המקובלת מבוטאת במימרא (בבלי שבת ונה ע”א) ומקבילות): ”אמר רבי אמי אין מיתה בלא עוון ואין יסורין בלא עון...”. על פי השקפה זו, כל חייו של האדם נתונים להשגחה פרטית מצדו של הקב”ה, ולכן לכל מאורע (טוב ולא-טוב כאחד) קיימת סיבה. עם זאת, עיקרון מוסרי זה איננו יכול לבוא לידי ביטוי במפורש בהספד, וראו למשל את דבריה של ע’ מאיר הטוענת כי –

- 5 פינקוס (לעיל הערה 2), עמ’ 95.
- 6 שהרי ”הדרך שבה האדם מעריך אנשים, רברים ואירועים, היא תמיד תוצאה שלאחר מעשה”, כדבריו של הרב י”ד סולובייצ’יק, מן הסערה: מסות על אבלות, ייסורים והמצב האנושי (בעריכת ד’ שץ ואחרים), ירושלים תשס”ד, עמ’ 47.
- 7 לתיאור ההתמודדות עם המוות בספרות חז”ל ראו למשל י’ פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגרה, תל אביב 1981, עמ’ 41-61.
- 8 ראו רובין (לעיל הערה 3), עמ’ 22.
- 9 פינקוס (לעיל הערה 2), עמ’ 202.
- 10 שאיננה טיפולית במהותה, אלא נובעת מיחסי האמפתיה שבין בני אדם.
- 11 הרב סולובייצ’יק (לעיל הערה 2), עמ’ 43.
- 12 ש’ סמילנסקי, תפיסת מוות בעיני ילדים, קרית ביאליק 1994, עמ’ 78. מרכיב זה בולט במיוחד אצל ילדים, ומתבטא במשפטים שונים כדוגמת ”אבא מת בגללי” (שם, עמ’ 104).

ההשקפה ש"אין מיתה בלא חטא" היא עיקרון מוסרי נעלה, כאשר אדם מחיל אותו על עצמו, אבל כמעט שאינה ניתנת להחלה על מות של זולתו.¹³

לכן, על הרב המספיד להיזהר זהירות מרובה מניסיון להסביר את הסיבות והגורמים לייסורים שעבר הנפטר, או לסיבת מותו.¹⁴ ראשיתם של ניסיונות אלו ברצון לנחם את המשפחה, אך סופם כרוך ביומרה אנושית לדעת את דרכיו של האל בעולם ובחילול ה'. זאת במיוחד לאור העובדה כי בקהל נוכח מגוון של אנשים,¹⁵ שהרב איננו יכול אף לשער את השפעת דבריו עליהם. על הרב המספיד להתמקד בעתיד, ולנחם את המשפחה שמעשיהם הטובים, בדומה למעשיו הטובים של הנפטר, הנם הנחמה היחידה משעת פטירתו. בכך יסייע הרב לאבל להתחיל לבנות מחדש את אישיותו ואת תמונת עולמו שהתערערה,¹⁶ ומתוך כך גם לקבל את האבדה הגדולה שחוהה. מטרתו של ההספד הנה להרגיש את תכונותיו הטובות ואת מעשיו הטובים של הנפטר,¹⁷ כדי שישמשו כמודל לבני משפחתו ולשאר המשתתפים בהלוויה, וכן יחזקו את תחושת הסולידאריות בקרב מעגלים רחבים יותר מסביב לנפטר.¹⁸ כבר הפסיכואנליסט הנודע ז' פרויד עמד על כך שמטרתו העיקרית של האבל הנה להשיב את האנרגיה הרגשית שהושקעה בנפטר בחזרה אל המתאבל.¹⁹ אך בנוסף לכך, על המתאבל להפנים בקרבו את מושא האבל שאבד.²⁰ דבר זה נכון גם לגבי ילדים:²¹

התאבלות "תקינה" מאפשרת לילד להגיע לפרידה רגשית מהמת, המושגת באמצעות תהליך של הפנמת דמות ההורה המת והפיכתה לחלק מאישיותו של הילד-המתאבל.

אזכור המעשים הטובים איננו עומד בפני עצמו, אלא הנו חלק מתמונת עולם אמונית-הלכתית כוללת, שאליה קושר הרב את הנפטר. בכך מתעל הרב המספיד תחושות סובייקטיביות אלו לתמונה אובייקטיבית,²² ומסייע בכך להתחלת התהליך הארוך של השבת אנרגיה רגשית זו, וארגון עולמו הרגשי של המתאבל מחדש. כך מתאר תופעה זו הפסיכולוג אליהו רוזנהיים:²³

כיצד יכולה חוויה סובייקטיבית (הכאב המובע על ידי שומעי ההספד) להפוך לעוברה אובייקטיבית (מעלתו האמיתית של הנפטר)? תשובה פסיכולוגית תאמר כי אכן קיימת

- 13 ע' מאיר, "עיון בסיפורי הספד בספרות חז"ל", סיני, צב (תשמ"ג), עמ' קכח.
- 14 והשוו לדבריו של הרמ"א (שו"ע יו"ד סי' שעו סעי' ב, הגה): "ואל יאמר אדם לאבל: מה לך לעשות כי אי אפשר לשנות, שזהו כגדוף, דמשמע הא אם אפשר לשנות היה עושה, אלא יקבל עליו גזירת הש"י מאהבה".
- 15 וההספד מופנה לכולם ולא רק לקבוצה ספציפית מבין האבלים, ודאו מאיר (לעיל הערה 13), עמ' קלו.
- 16 פינקוס (לעיל הערה 2), עמ' 41.
- 17 תכונה מרכזית זו מופיעה ברובם של ההספרים מתקופת חז"ל, וראו מנדל (לעיל הערה 1), עמ' 386.
- 18 רובין (לעיל הערה 1), עמ' 200.
- 19 לדיון במסתו של ז' פרויד, "אבל ומלנכוליה", ראו למשל רובין (לעיל הערה 3), עמ' 26-27.
- 20 פינקוס (לעיל הערה 2), עמ' 106.
- 21 סמילנסקי (לעיל הערה 6), עמ' 63.
- 22 הרב סולובייצ'יק (לעיל הערה 2), עמ' 65.
- 23 א' רוזנהיים, תצא עליך נפשי: הפסיכולוגיה פוגשת ביהדות, תל אביב 2003, עמ' 204.

”המצוי יהיה לו למוצא...”

גם מציאות טובייקטיבית. כלומר, אם הציבור מעניק לאדם משקל סגולי כזה או אחר, הרי התייחסות זו הופכת לעובדה תקפה באותה מסגרת חברתית.

בנוסף לכך מציין השו"ע (יו"ד סי' שמד סעי' א) כי "מצותו שירים קולו לומר עליו דברים המשברים את הלב, כדי להרבות בכיה...". במשנה במסכת מו"ק (ג, ט) נזכרות פעולות הקינה והעינוי, ותופעה זו של קינות על המת קיימת גם כיום בחלק מקהילות ישראל. לקינות אלו חשיבות רבה בעיבוד מחדש של האנגריה הנפשית, אך לא נדון בכך במסגרת זו.

ג. תוכני ההספד

תוכני ההספד הנם אינדיבידואליים ואמורים להיבנות בהתאם לנפטר ולתפיסת עולמו,²⁴ ונרגים זאת בהמשך. עם זאת אפשר להצביע על מספר עקרונות כלליים:

אסור להפליג בשבחו יותר מדאי, היינו בדברים שאין בו, אלא מונה שבחיו שהיו בו, ובהם מוסיף קצת, ומדבר בהתעוררות בכלל על חיי האדם וסופו. כדי שהחי יתן אל לבו.²⁵

העיקרון הראשון הנו אמירת האמת. מלאכת ההספד והרצון לדבר בשבחו של הנפטר גורמים לעתים לתופעה של אי אמירת אמת על הנפטר ומעשיו. אפשר לאתר שתי סיבות מרכזיות לתופעה זו. הסיבה הראשונה הנה רצון להאדיר את שמו ואת זכרו של הנפטר, ובכך לגרום נחת רוח למשפחתו. בפועל תופעה זו גורמת לזילות ההספד, ולתחושה כי הרב המספיד איננו מכיר את המציאות לאמיתה. בנוסף לכך, ההפרזה בתיאור מעלותיו של הנפטר יוצרת רצון אצל השומעים לחשוף את "סיפורו האמיתי" של הנפטר,²⁶ ומובילה בהכרח לזילות הנפטר.²⁷

תופעה זו הובילה למצב שבו קהילות מסוימות נמנעות מקיום ההספד, וכך כותב הרב י"מ טוקצינסקי:²⁸

יש קהלות קדושות כגון קהילת חב"ד, הנמנעות כיום בכלל ממצות הספד. טעם הדבר כנראה משום שבתקופות אחרונות יש מספידים יוצאים מגדרי ההספד, או שמפליגים בשבח הנפטר שלא כלל בצדק, או שמדברים בכלל לא מעניני ההספד ולא להמטרה והתכלית, ולא גם מיקרא דשכבי אלא מיקרא דחיי של המספידים עצמם.

24 לסקירה היסטורית של צורות הניחומים השונות מתקופת המקרא ומתקופות מאוחרות יותר ראו ש' גליק, אור וניחומים: להתפתחותם של מנהגי "ניחום אבלים" במסורת ישראל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 46-74.

25 הרב י"מ טוקצינסקי, ספר גשר החיים א, ירושלים תש"ך, עמ' קב.

26 רזוננטיים (לעיל הערה 23), עמ' 206.

27 "וכל המזכיר על מי שלא היה בו כלל, או שמוסיף להפליג יותר מדאי על מה שהיה בו, גורם רעה לעצמו ולמת" (שו"ע יו"ד סי' שמד סעי' א).

28 הרב טוקצינסקי (לעיל הערה 25), עמ' קכא.

יש לציין כי משימת אמידת האמת הופכת למורכבת במיוחד בשעה שקשה למספיד למצוא נקודות זכות על הנפטר. על נפטר שאיבד את עצמו לרעת רצויו להימנע מאמירות כי "מת מות גיבורים", או לקרוא עליו את הפסוק "הצבי ישראל על במותיך חלל איך גפלו גיבורים". הספד מעין זה יכול להישמע מרשים באוזני מי שאיננו יודע את האמת על נפטר זה, אך בעיני מי שמודע לנסיבות המוות, הדבר יכול ליצור פגיעה במוסד ההספד. מיותר לציין כי על הרב להימנע מלספק הצרקה לאירוע זה,²⁹ ועליו למקד את ההספד במעשים טובים שעשה הנפטר בחייו.

במקרה של הספד על נפטרים שעסקו בפשע, על הרב לשקול בזהירות רבה את הספרו, לבל תישמע ממנו הצרקה הלכתית למעשים כאלה ואחרים של הנפטר. דוגמה לכך אפשר להביא בהצדקת מעשי הצרקה של הנפטר ודאגתו הרבה של הנפטר לבניינו החומרי של בית הכנסת. מעשים אלו יפים ומשובחים בפני עצמם, אך במקרה שמקורם של הכספים הנו שלל פעולות בלתי הוקיות, הרי שהספד זה יחטיא את מטרתו, ואף יעורר בעקיפין מעשים אלה.

העיקרון השני הוא ההכרה שלא לומר דברים על הנפטר, אשר אינם מבוססים על ידע אובייקטיבי על הנפטר ועל משפחתו. כידוע, אי אפשר ללמוד באופן ודאי מלבושם של האבלים על אורחותיו ורכיו של הנפטר. דוגמה לכך אפשר לראות במספיד הרואה לפניו אבלים יראי שמים, ומכתיב בהספד את אביהם כ"תלמיד חכם שהתורה מחזרת אחר אכסניה שלה, וזכה שימשיכו את דרכו בתורה וביראה", בעוד שלמעשה האב הנפטר היה רחוק במובהק מעולם התורה ולומדיה. יש לציין כי גם תארים הנראים כפשוטים לאמידה כגון "אדם חברותי", אינם מתקבלים ככאלה. הספד הפותח במילים "חבר יקר של כולנו הולך לבית עולמו היום", העוסק באדם סגור ומנוכר לסובבים אותו, עשוי לעורר תמיהה בקרב קהל האבלים.

דרך ההתמודדות עם פער ידע זה הנה לעמוד על חשיבותו במלאכת ההספד. אפשר למלא פער זה על ידי יצירת קשר עם קרוב או מכר כלשהו של נפטר. מקרוב או מכר זה יש לדלות פרטים חשובים על הנפטר, כגון מצבו המשפחתי (ובכלל זה בידוד יחסו האמיתי לבני משפחתו השונים, ובמיוחד לאשתו), מקום עבודה, תחביבים וכדומה, וכן פרטים מהביוגרפיה האישית שלו.

פרטים אלו יהוו את אבני הבסיס להספד, ומסביבם אמור הרב המספיד לבנות הקשר אמוני-הלכתי. תמונת עולם זו אמורה להעצים את מעשיו של הנפטר וליצור רצון במשפחה ובקהילה להמשיך את דרכו של הנפטר. ההספד לנפטר שטיפל במסירות נפש בהודיו, יכול להתחיל בתיאור ערכה של מצוות כיבוד הורים בתורה,³⁰ להמשיך בסיפורים על כיבוד אמו של רבי מרפון

29 וזאת אם נתעלם מן העובדה כי הספד מעין זה עלול ליצור לגיטימציה כלפי מעשה ההתאבדות. דומה כי לאור הקושי והמשבר המשפחתי לנוכח מעשה ההתאבדות, ראוי לנקוט בגישתו של רבי עקיבא (שמחות ב, א): "...אמר לו רבי עקיבא הנח לו בסתמו – אל תברכהו ואל תקללהו".

30 זאת במיוחד בחברה השואבת את הלגיטימציה שלה מעולמו של המקרא (רוכין [לעיל הערה 1], עמ' 208). ודומה כי עולם המקרא אכן מהווה מקור השואה למגזרים רבים בחברה הישראלית. יש לציין כי דרכה של הפתיחה הקלאסית בחז"ל הייתה לפתוח בעניין רחוק ולסיים בעניין קרוב ועכשווי, וראו י' היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"א, עמ' 11-17.

(ראו למשל ירושלמי פאה א, א), לתאר את מעשיו של הנפטר ולסיים בתקווה ללכת בדרכיו. בדומה לכך יש לנהוג בנפטר שהיה איש עבודה מובהק, משכין שלום בין חבריו, איש משפחה למופת וכדומה.

חשוב להדגיש כי גם ההקשר ההלכתי-אמוני ראוי לבדיקה ולעיון בהתאם לקהל השומעים. סיפורו של דמא בן נתינה שוויתר על עסקה רווחית במיוחד כדי שלא העיר את אביו משנתו, מתואר בתלמוד כהתנהגות מופתית של כיבוד הורים (ירושלמי פאה א, א). אך בעיני קהלים מסוימים בחברה הישראלית עלול סיפור זה לעורר תימהון, דווקא בשל התנהגות מוזרה ובלתי מקובלת זו של הבן. אבות רבים בחברה המורדנית יראו בהתנהגותו זו של דמא בן נתינה פגיעה מוחלטת בכיבוד הורים ואכמ”ל.³¹

התייחסות לעולמם הכללי של קהל השומעים רלוונטית גם באמירת אמירות רוחניות נוספות. בתלמוד הירושלמי מ”ק (ג, ה; פב, ב) מובאת מסורת שבמשך שלושת הימים הראשונים לפטירתו של האדם, הנשמה טסה מעל הגוף וכו’. התמקדות באמירה זו באוזניהם של יתומים צעירים עשויה ליצור מתח וזרדות. באוזניהם של אנשים לא-מאמינים, התוצאה יכולה להיות אי-הקשבה, ואף יותר מכך. לכן, על הרב לשקול היטב את דבריו, ולנסות לגבש אמירה רוחנית שתיתן ביד שומעיו את האפשרות ליישמה בחייהם שלהם.

אפשרות היישום בחייהם הפרטיים של האבלים והמנחמים קשורה גם לשימוש בחכמת הקבלה. ההלם ותחושת אי-הוודאות שנגרמים כתוצאה מהמוות, יוצרים בקרב מספידים את הרצון להיעזר במבנים של ספירות ופרצופים השייכים לחכמת הקבלה. השימוש במבנים אלה יוצר סדר וארגון בתוך אי-הוודאות שנוצרה בעקבות הפטירה, ומסייע לכאורה בארגונו מחדש של עולמו הרוחני של האבל.³² עם זאת, הדובר איננו יודע מהי רמת ההכנה הנפשית של היושבים מולו לעניינים אלו, ומה הן ההשלכות של הוראת ענייני קבלה להמוני הרחב. לכן על הדובר להתמקד באמירות רוחניות הרלוונטיות לעולמם של שומעיו, וליכולתם ליישם.

בשולחן ערוך (יו”ד סי’ שפד סעי’ א) נפסק כי “אבל כל שבעה ימים אסור לקרות בתורה, נביאים וכתובים, משנה, גמרא, הלכות ואגדות...” עם זאת, לעתים עולה בקשה מצד המנחמים לאמירת דברי תורה בימי השבעה. מציאות זו אפשרית כאשר מוקם אוהל אבלים שבצרו האחד יושבים האבלים, ואילו המנחמים יושבים בנפרד סביב שולחנות וכסאות.

כאן עומד הרב בפני קושי כפול: משך הזמן הרצוי לאמירת דברי תורה ותוכנם. משך הזמן הרצוי הנו ארוך, ויכול להגיע אף למחצית השעה ויותר. במקרה זה על הרב להציע למנחמים לימוד בספר מסוים. הלימוד יהיה לעילוי נשמתו של הנפטר, ואת הלימוד יש לקשור לדמותו של הנפטר. במקרה שנפטר דקדק בכיבוד הורים, יש להציע למנחמים לימוד משותף של הלכות כיבוד הורים. במקרה של נפטר שדקדק בבית הכנסת ובכבודו, אפשר להציע לימוד משותף של

31 והשוו את דבריו של ספר חסידים, לפיהם אם אביו יצטער על הפסד הרווח – מצווה על הבן להעירו משנתו (ספר חסידים, סי’ שלז).

32 וראו לעיל הערה 16.

הלכות בית הכנסת וכדומה. במקרה של אדם שאיננו שומר מצוות במוצהר אפשר להדגיש דרך סיפורי האבות בספר בראשית את חשיבותה של ארץ ישראל בעיניו, דרך הלכות ליל הסדר את הקפדתו על חינוך ילדיו והעברת המורשת המשפחתית וכדומה.

בכך מושגות מספר מטרות. המנחמים מרגישים כי הם אינם מכלים את זמנם בבית האבל בשיחות בטלות, אלא עוסקים בתורה לעילוי נשמתו של הנפטר, ובסוגיות המלמדות על תכונותיו הטובות של הנפטר. בנוסף לכך, הלימוד המשותף מקנה להם ידע ודרכי התמודדות עם מצבים הלכתיים ואישיים שבהם הם נתקלים בחיי היומיום, ומחזקים את התנהלותם התורנית. בכך הופך הרב את הלימוד לערך משמעותי ומרכזי עבור המנחמים, ולא ל"מוסיקת רקע" במהלכם של ימי השבעה.

ד. "סולם ערכים" ודרכי השימוש בו בהספד

ההספד, כפי שצוין לעיל, אמור לספק הקשר אמוני-הלכתי למעשיו של הנפטר. מקור התנגשות אפשרי יכול להתרחש בשל הפער שבין סולם הערכים של הנפטר ושל משפחתו מזה, ושל הרב המספיד מזה. הרב המספיד בא בדרך כלל מעולם של תורה, ומסולם הערכים של אותו עולם. בעולם זה, בראש הסולם מצויים בדרך כלל תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, העוסקים בתורה באופן תדיר ורואים בלימוד התורה את מרכז חייהם.

מדרגות סולם זה נקבעות על פי ערך לימוד התורה ויגיעתה, כאשר בתחתית סולם זה מצויים מי שבדרגת לימוד תורה נמוכה, ומי שאינו לומד תורה כלל. הרב המספיד בא מתוך עולם תוכן זה, ומתוך התמסרותו האינטנסיבית ללימוד התורה הרי שלעיתים רואה הוא בלימוד תורה את הערך המרכזי ביותר בחייו של היהודי. הנפטר, לעומת זאת, יכול לבוא מחלקים אחרים של החברה הישראלית, ומסולם ערכים שונה לחלוטין. בסולם זה הערכים החשובים יכולים להיות עבודה ופרנסה, פשטות הליכות ותמימות, שמירה על מוסד המשפחה, ערך מרכזי של כיבוד הורים ועוד.

איבעיא להו הספידא יקרא דחיי הוי או יקרא דשכבי... ש"מ יקרא דשכבי הוא שמע מינה. (בבלי סנהדרין מו ע"ב-מז ע"א)

שאלה מפורסמת זו של התלמוד הנה שאלת מיקודו של ההספד: האם המיקוד צריך להיות הנפטר ועולמו, או שמא עולמם של החיים שהשאיר אחריו.³³ שאלת התלמוד מתבטאת גם בנקודת המפגש הקריטית בין שני הסולמות, שהוצגו לעיל. במקרה שבו הרב יחיל על הנפטר את סולם הערכים האישי שלו ("יקרא דחיי"), יכולה להיווצר אי-התאמה בין תמונת עולמו של הנפטר לתמונת עולמו של הרב. כך שההספד שאמור להדגיש את מעלותיו של הנפטר ("יקרא

33 דומה כי עצם שאלת התלמוד מחדדת את הפער שנוצר בין שני העולמות (עולם החיים ועולמו של הנפטר), כתוצאה מפטירתו של האדם.

“המצוי יהיה לו למוצא...”

דשכבי” ולחרד את תכונות האופי החיוביות שבו, יהפוך לסדרה של תירוצים המנסים להסביר את הפער בין שני סולמות אלו. דוגמה לכך אפשר להביא מהספר המגסה “לחרץ” את העובדה שהנפטר “עסק” בפרנסה, ולא עסק בתורה.

דוגמה נוספת לכך אפשר להביא מרב המספיד נפטר בכך ש”כתר תורה ניתן לכל אחד ואחד. מי שרוצה יכול לבוא וללמוד. גם המנוח השתדל, אמנם היה עובד, אבל לפחות היה בא לשיעורים... אנחנו אף פעם לא יודעים מה האדם קולט בשיעור”. נקודת המוצא של מספיד זה הנה נקודת המבט שלו כרב העומד בפני תלמידיו. אדם העוסק בהוראה, עוסק בין היתר בשאלה כיצד מתבצע תהליך הלמידה אצל הלומד, וכיצד אפשר להניע את התלמיד ללמידה. בהספר זה הדגיש הרב את עולמו שלו כמורה, ולא תמך רגשית ורוחנית במשפחה האבלה.

בהספר, אין צורך בעמדה שיפוטית של מורה או מלמד וכדומה. המספיד נדרש לצאת מעולמו שלו ומסולם הערכים שאימץ, ולהיכנס אל תוך דמותו של הנפטר, ולנסות לדלות מתוך סיפור חייו נקודות שיש להעצים ולהעלות על נס. חשוב להרגיש כי גם על המספיד לבוא מתוך סולם הערכים שלו, ולהעצים תכונות ומידות נפש הנראות לו חשובות כגון חסד, אהבת הזולת, כיבוד הורים, עיסוק בצורכי ציבור, אלא שיש לעשות שימוש מושכל בסולם ערכים אישי זה. בנוסף לכך יכול המספיד להעלות גם מעשים חשובים שעשה הנפטר כגון עלייתו לארץ ישראל, שירותו הצבאי, החקלאי וכדומה.

סולם ערכים שונה יכול להתבטא גם בהתייחסויות שונות למקום אחד, כגון היחס לבית הכנסת. הרב עשוי לראות את עיקר תפקידו של בית הכנסת בכך שהוא מוסר שם שיעור תורה או שזה מקום תפילתו הקבוע. בעיני אותו נפטר, לעומת זאת, ייתכן שהרבר החשוב ביותר הוא הקפדתו במשך שנים רבות על חוג תהלים כסדרו, על שטיפת בית הכנסת, על כיבוס מפות השולחן ועוד. מעשים אלו עשויים להיתפס כמעשים פעוטים בעיני הרב-המספיד, ואף בעיני חברים נוספים בקהילה, אך הם עיקר התחושה הדתית והחיבור למוסר בית הכנסת אצל אותו אדם. העצמה של מעשים אלו תיצור תחושה של הערכה בקרב המשפחה, ותהווה סוג מסוים של תמיכה רוחנית ורגשית בעבורם בשעה קשה זו.

וכך כותב הרש”ר הירש בפירושו לתורה (שמות ד, טו):

הרוצה לרכוש לכבוד למען האמת, אל יסתפק בפיתוח התוכן הנלמד גרידא. עליו להתחשב ברמת השכלתם של אלה, אשר את לבבם יבקש לרכוש, ואת עיניהם להאיר. עליו למוצא קשר למושגים, לדעות ולהשקפות, למשאלות ולשאיפות, הרווחים ביניהם. המצוי יהיה לו למוצא, וממנו יחל לפתח את הרצוי. כזה תפקידו של אהרן...

פטירת אדם קרוב הנה אירוע טראומטי למשפחתו ולקהילה שבה הוא פועל. בשעה קשה זו על הרב המספיד להתחיל מהמצוי – מעשיו ותכונותיו הטובות של הנפטר, וממנו להגיע לרצוי בעיני המשפחה והקהילה. הדגשת הערכים המשותפים לנפטר ולמעגלי המשפחה והקהילה, תסייע בתחילתם של תהליכי האבל, ובגיבוש אחרותן וחוסנן של המשפחה ושל הקהילה כולה.

דומה כי התנגשות בין שני סולמות ערכים עומדת גם בבסיס מחלוקתם של בית שמאי ובית הלל (בבלי כתובות טז ע"ב-יז ע"א):

תנו רבנן כיצד מרקדין לפני הכלה בית שמאי אומרים כלה כמות שהיא ובית הלל אומרים כלה נאה וחסודה. אמרו להן ב"ש לב"ה הרי שהיתה חגיגת או סומא אומרי' לה כלה נאה וחסודה והתורה אמרה מדבר שקר תרחק. אמרו להם ב"ה לב"ש לדבריכם מי שלקח מקח רע מן השוק ישבחנו בעיניו או יגננו בעיניו הוי אומר ישבחנו בעיניו. מכאן אמרו חכמים לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.

נקודת ההסכמה בין שני הבתים היא שקיים פער בין המצוי לרצוי בכלה זו,³⁴ והשאלה היא כיצד יש לנהוג ביחס לפער זה. לדעת בית שמאי, יש לצמצם את הפער למינימום, ולשבח את הכלה רק בשבחים שקיימים בה על פי סולם הערכים של הרוקד. לעומתם, בית הלל טוענים שהיא "יפה וחסודה" מכיוון שיש להעצים את תחושתם הסובייקטיבית של החתן והכלה בערב זה, ולכן כך יש לשיר לפני הכלה.

במילים אחרות, בית שמאי מתייחסים למראה הכלה על פי סולם הערכים שלהם, ואילו בית הלל מכילים גם את סולם הערכים של הזולת, ופועלים על פיו. גם סיומו של קטע זה תואם מסקנה זו. דעתו של האדם חייבת להיות מעורבת עם הבריות כמובן זה שידע מהו סולם הערכים של כל אחד ואחד מהם, ובכך יוכל בצורה טובה יותר ליצור קשר עם אותו אדם ועם סביבתו. דרך זו מסתברת כנכונה לא רק ברגעי שמחה אלו, אלא גם להבריל ברגע נורא של פטירת אדם קרוב.

שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל. הללו אומרים הלכה כמותנינו, והללו אומרים הלכה כמותנינו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלוהים חיים הן, והלכה כבית הלל. וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלוהים חיים – מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן? מפני שנחזין ועלובין הוּן, ושונין דבריהן ודברי בית שמאי. ולא עוד שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן (בבלי עירובין יג ע"ב).

קטע זה מתאר את הסיבות לפסיקת ההלכה באופן עקרוני, כשיטת בית הלל. הסיבה הראשונה לכך הנה הגדרתם של בית הלל כ"נחזין ועלובין". משמעותו של תיאור זה הנה יכולת לקבל את האחר ואת ערכיו השונים. בנוסף לכך בית הלל התחילו את הרצאת דבריהם בדבריהם של בית שמאי, למרות החשש כי דברי בית שמאי דווקא יתקבלו על דעתם של הלומדים. אם הרב רוצה לדאוג את עצמו כרב של ציבור רחב, עליו להיות מעורב בדעת עם הבריות כמובן של ידיעת סולם הערכים בקרב מגוון של אנשים, ומתוך גיסיון למצוא בכל אדם את נקודות החזק, שאותן יש להעצים.

34 אפשר כמובן להרחיב טענה זו ולומר כי פער זה הנו מובנה בכל חוויית ההכרה האנושית ואכמ"ל.

"המצוי יהיה לו למוצא..."

ה. סיכום

במאמר זה עמדנו על מספר עקרונות מנחים באמירתו של הספר בלוויה, בניחום האבלים ובאזכרה. מעשיו הטובים של הנפטר אמורים להוות את מרכז ההספד, ועל הרב לעגן מעשים אלו בהקשר אמוני והלכתי. מטרתו של ההספד הנה לנחם את קרובי המת, לספק מסגרת רוחנית לאידוע קשה זה, וליצור מחויבות עתידית להמשיך את מעשיו הטובים של הנפטר. על הרב להיות מודע לסולם הערכים של הנפטר ומשפחתו, ולהתאים את עצמו לסולם ערכים זה. זאת מתוך רצון למצוא את הנקודות החיוביות בכל אדם. נקודת המוצא צריכה להיות סולם הערכים של הנפטר ומשפחתו, בהתאמה לערכי היהדות כפי שהרב המספיד רואה אותם. פטידת אדם קרוב הנה אידוע טראומטי למשפחתו ולקהילה שבה הוא פועל. בשעה קשה זו על הרב המספיד להתחיל מהמצוי – מעשיו ותכונותיו הטובות של הנפטר, וממנו להגיע לרצוי בעיני המשפחה והקהילה. הדגשת הערכים המשותפים לנפטר ולמעגלי המשפחה והקהילה תסייע בתחילתם של תהליכי האבל, בגיבוש אחדותן וחוסנן של המשפחה ושל הקהילה כולה, ולתחושה של קירוב לבבות בקרב אוכלוסייה רחבה.